

Rapport 2006:1

Arkeologisk utredning etapp 1

Ombyggnad av RV50 sträckan Ödeshög - Alvastra

Ödeshög och Västra Tollstad socknar
Ödeshögs kommun
Östergötlands län

Erika Räf

Ombyggnad av RV50 sträckan Ödeshög - Alvastra

Innehåll

Sammanfattning	2
Inledning	4
Syfte och målsättning	4
Metod och dokumentation	4
Topografi och fornlämningsbild.	5
Stenålder (ca 12000 - 1700 f Kr)	5
Bronsålder (1700 - 500 f Kr).	5
Järnåldern (500 f Kr - 1050 e Kr)	6
Medeltid och nyare tid	6
Tidigare arkeologiska undersökningar	6
Kända fornlämningar i vägombyggnadens närområde	7
Riksintressant kulturmiljö	9
Kartstudier	10
Resultat	10
Referenser	10
Tekniska uppgifter	11
Bilaga 1. Tabeller.	12
Bilaga 2. Fornlämningsbeskrivning	12
Bilaga 3. Kartor	14

Ö S T E R G Ö T L A N D S L Ä N S M U S E U M
K U L T U R M I L J Ö A V D E L N I N G E N

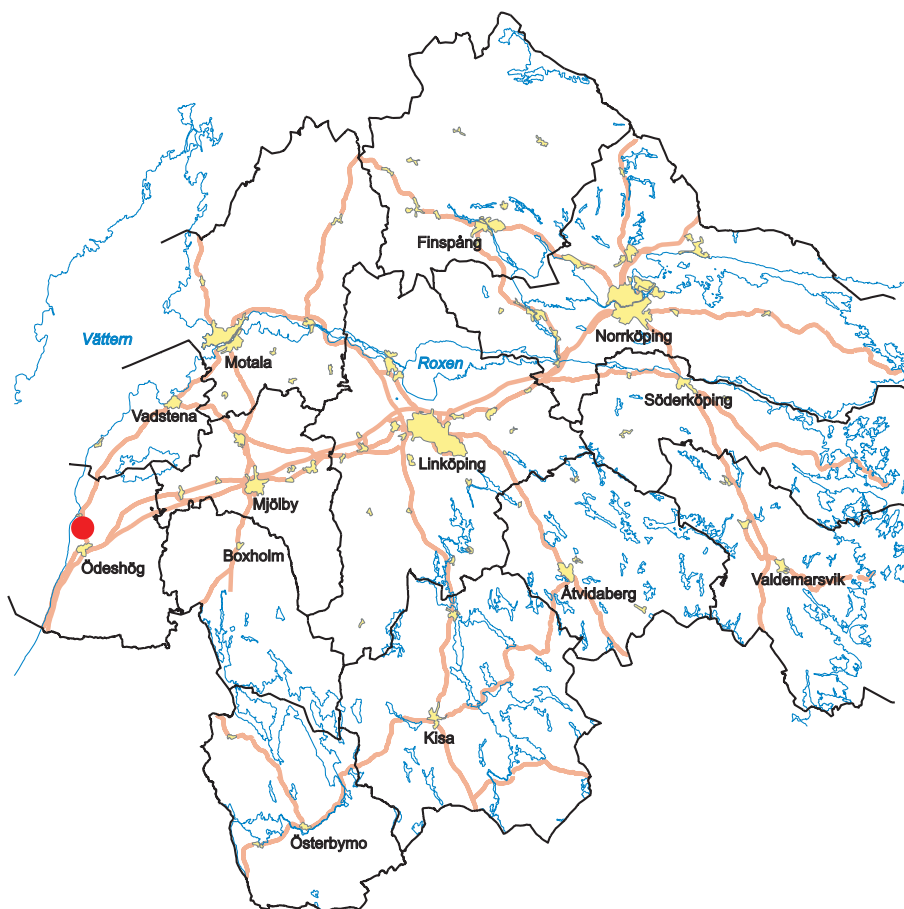
Box 232 • 581 02 Linköping • Tel 013 - 23 03 00 • Fax 013 - 12 90 70
lansmuseum@lansmus.linkoping.se • www.linkoping.se/lansmuseum

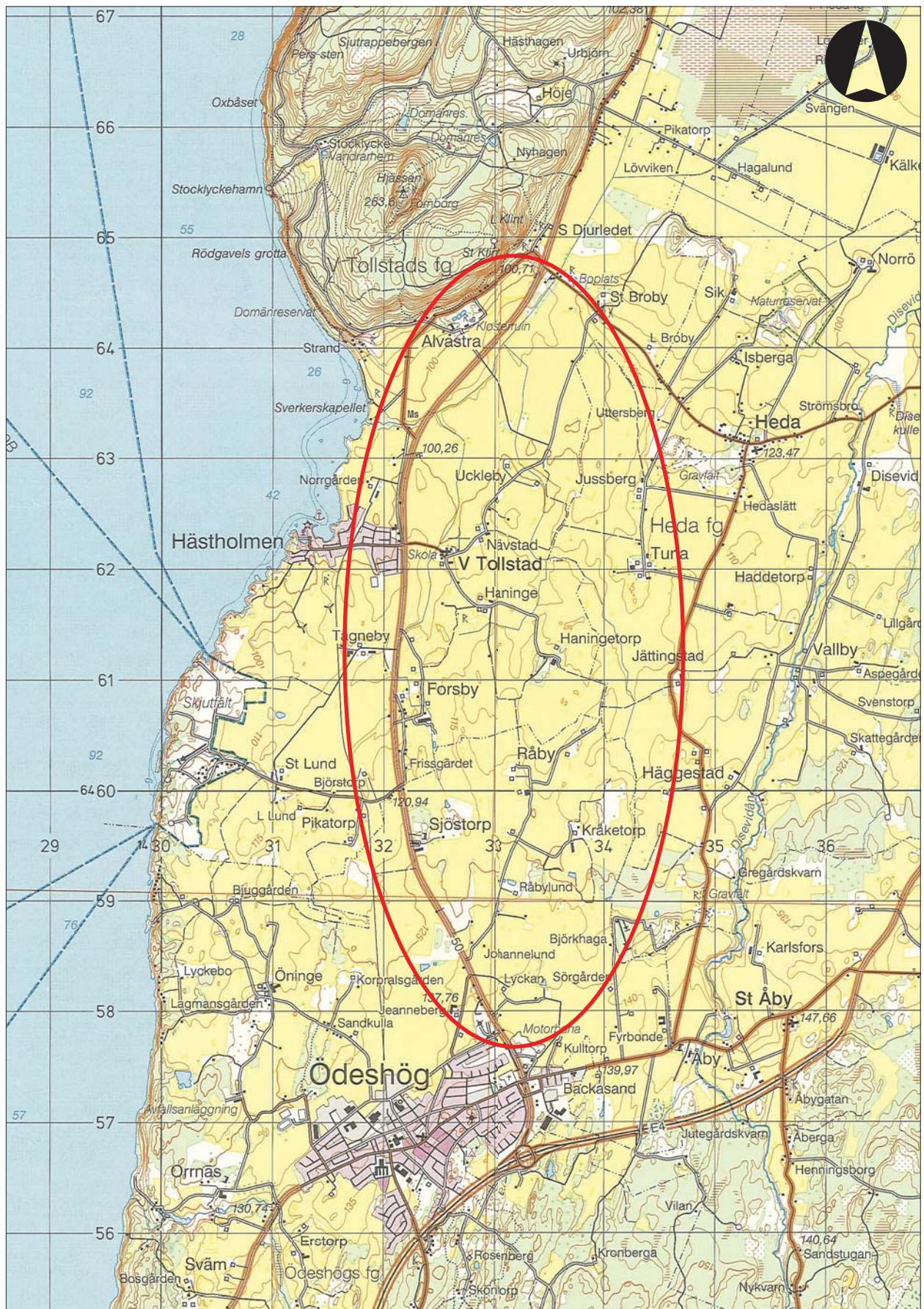
Sammanfattning

Östergötlands länsmuseum utförde under december 2005 en arkeologisk utredning etapp 1 inför en ombyggnad av väg 50 längs sträckan Alvastra – Ödeshög. Vägsträckan ska byggas om till en mötesfri landsväg utan mitträcke inom befintlig vägbredd. Om- och nybyggnad av anslutande vägar ska ske på nio platser. Totalt berörs en sträcka på ca 10 km. Arbetet projekteras av Vägverket Konsult, Linköping för Vägverket Region Sydösts räkning.

Utifrån utredningsresultatet anser Östergötlands länsmuseum att nybyggnation av en skicka invid gravfältet Smörkullen bör föregås av en arkeologisk förundersökning. Längs de övriga om- och nybyggnationerna av tillfartsvägar bör arkeologisk utredning etapp 2 – dvs sökschaktsgrävning – ske vid tre presumtiva boplatslägen. Östergötlands länsmuseum bedömer också att två vägsträckor bör ändras; vid en vägallé med stenmur samt vid en åkerholme med röjningsröse. Allén och åkerholmen är biotopskyddade enligt miljöbalken. Den ursprungliga sträckningen över åkerholmen kan också beröra möjliga hållrätningar, dvs fast fornlämning. Även vid ändrad sträckning för att undvika åkerholmen bör en arkeologisk utredning etapp 2 utföras.

Erika Räf
antikvarie

Figur 2. Utdrag ur Lantmäteriets gröna karta, blad 8E SO, med utredningssträckan markerad. Skala 1:50 000.

Inledning

Den arkeologiska utredningen etapp 1 föränsleas av ombyggnad av väg 50 på sträckan Alvastra – Ödes- hög. Vägsträckan ska byggas om till en mötesfri landsväg utan mitträcke inom befintlig vägbredd.

Totalt berörs en sträcka på ca 10 km. Självä ombyggnaden av vägsträckan till mötesfri landsväg innebär ingen schaktning utanför befintlig vägbredd. Dock ska schaktning inför om- och nybyggnad av anslutande vägar ske på följande nio områden:

1. Förbättring av vägsål och breddning av kurva omedelbart norr om Ödeshögs samhälle. Vägombyggnaden kräver rivning av fastighet.
2. S k ögla inom fastigheten Ingvaldstorp 10:1 på östra sidan om väg 50.
3. S k ögla på fastigheten inom fastigheterna Ingvaldstorp 10:1 och Sjöstorp 1:1 på västra sidan om väg 50.
4. S k ögla inom fastigheten Sjöstorp 1:1, till största delen på västra sidan om väg 50.
5. Upprustning av befintlig brukningsväg söder om gården Sjöstorp på östra sidan av väg 50.
6. Ny vägsträcka vid fastigheterna Tägeby 2:5 och 4:2, väster om väg 50.
7. Nybyggnation av vägsträcka inom fastigheterna Forsby 10:1 och 1:3, öster om väg 50.
8. Breddning av vägsål vid den s k Sverkerstenen, väg 927/Sverkerstigen.
9. Ficka för VA-anläggning på fastighet Alvastra 5:1.

Den arkeologiska utredningen etapp 1 utfördes i december 2005. Arbetet med vägombyggnaden projekteras av Vägverket Konsult, Linköping för Vägverket Region Sydösts räkninö, vilka också bekostade utredningen. Ansvarig för den arkeologiska utredningen och för rapporten är Erika Räf. Antikvarie Anders Lundberg har utfört erforderliga kartöverlägg.

Syfte och målsättning

Syftet med den arkeologiska utredningen var att ge en bild av de kända fornlämningarnas karaktär och belägenhet samt presumtiva lägen för fornlämningar och kulturlämningar inom utredningsområdet.

Målsättningen var att inom utredningsområdet påvisa sammanhållna kulturhistoriska miljöer utifrån fornlämningsbeståndet med kopplingar till det historiska kartmaterialet och resultat från tidigare undersökningar i närområdet.

Utredningens resultat ska vid eventuell framtida exploatering kunna ligga till grund för länsstyrelsens fortsatta bedömningar i ärendet, samt ge förslag på vidare antikvariska åtgärder på de platser där fornlämning eller möjlig fornlämning är belägen inför en eventuell exploatering.

Metod och dokumentation

Den arkeologiska utredningen etapp 1 innehöll två huvudmoment i form av:

- Kart- och arkivstudier
- Specialinventering

Kartstudierna inriktades på äldre kartmaterial för att genom dessa lokalisera fornlämningar. Genom arkivstudierna inhämtades information om vad som hänt angående fornlämningar inom området och vad som finns dokumenterat.

Specialinventeringen genomfördes som en rekognoscering i fält i syfte att lokalisera fornlämningar och presumtiva lägen för fornlämningar. Områdets fornlämningsbild indikerar att både förhistoriska lämningar och yngre lämningar kan beröras av ombyggnationerna av anslutande vägar. På grund av den hårda uppodlingsgraden i bygden kan lämningar förekomma under markytan. En inventering av de nio ovan nämnda områdena uppmärksammade därför särskilt dels möjliga lägen för boplatser, dels lägen för gravar och gravfält från alla tidsperioder. Lägen där fornlämningar kunde vara möjliga dokumenterades genom inprickning på karta i skala 1:10 000, och genom upprättande av beskrivning.

Det samlade resultatet av den arkeologiska utredningen etapp 1 redovisas i tabellform enligt följande kriterier:

- Tabell 1. Fornlämning inom delområdenas när- område. Registrerad fornlämning med fornlämningsnummer (RAÄ-nr). I de fall de planerade vägombyggnaderna berör registrerad fornlämning blir åtgärden arkeologisk förundersökning.
- Tabell 2. Möjlig fornlämning. Hit räknas de objekt som utgör presumtiva lägen för fornlämningar. Objekten har numrerats löpande. Åtgärd blir arkeologisk utredning etapp 2. I två fall förordas ändrad sträckning.

Topografi och fornlämningsbild

Den aktuella vägsträckan följer Vätterns östra strand från samhället Ödeshög i söder till Alvastra och urbergshorsten Omberg i norr. Landskapet karaktäriseras av en smal, stenig och delvis otillgänglig strandlinje som in mot land bryts av flackare åkermark; den stora östgötaslätten bildar här en västlig utlöpare ut mot Vättern. Den mjukt böljande slätten avgränsas i söder av övergången mot skogsbygderna i Håalveden och Smålands högland. I norr reser sig Omberg över slättlandskapet och den grunda fågelsjön Tåkern.

Slättbygden har under historisk tid varit en väl utnyttjad odlingsbygd (Helmfrid 1962:11ff). Från 1800-talet och framåt skedde en hård uppodling, vilket inte minst innefattade utdikningar av våtmarker; bl a sänktes Tåkern år 1843.

Trakten kring Ödeshög och Alvastra räknas till en del av Östergötlands tre förhistoriska centralbygder. Det finns rikligt med kända fornlämningar i regionen, främst i form av gravar och gravfält från järnålder. Hällristningar, stora gravhögar tillsammans med spektakulära bronsföremål karaktäriserar bronsåldern i bygden; under senare år har flera bronsåldersboplatser påträffats i Västra Tollstad och Ödeshögs socknar. Ett stort antal stenåldersboplatser och lösfynd från stenåldern finns också registrerade i regionen som helhet (Browall 2003). Nedan följer en allmän genomgång av fornlämningarna och de arkeologiska insatser som gjorts i bygden runtomkring det aktuella vägområdet. Fornlämningar som finns i närheten av områden för vägombyggnad redovisas under egen rubrik.

Stenålder (ca 12000 - 1700 f Kr)

Vid istidens slut, för ca 12 000 år sedan, var Omberg en ö i Baltiska issjön. Under de kommande årtusendena bildas ett skärgårdslandskap runt den stora Ombergsön. Ett fynd av en harpun av älgben, som troligen är ca 9000 år gammalt, är det tidigaste spåret av människor i området runt Omberg och Tåkern. Fyndet gjordes vid en dikesgrävning vid Hånger i Källstad socken år 1895 (Browall 2003:24f)

Under boreal tid (ca 8 500-6 800 f Kr) växer ett sjörikt inland fram runt Omberg, med Tåkern och Vättern som de största sjöarna. Tåkern och dess rika omgivande natur har sedan dess spelat en viktig roll för människorna i området. Ett 30-tal stenåldersboplatser runt Tåkern upptäcktes vid Hans Browalls specialinventeringar 1980-82 (Browall 1986, 2003).

Från den yngre stenåldern finns ett fåtal boplatser i regionen. Mest välkända torde undersökningarna av Alvastra pålbyggnad (RAÄ 22) vara. Vid inventeringen runt Tåkern registrerades också ett flertal tidigneolitiska platser (Browall 1986, 2003).

Bronsålder (1700 - 500 f Kr)

Ödeshög, Västra Tollstad och de omgivande socknarna Heda, Rök, Svanshals och Stora Råby är rika på lämningar från hela bronsåldern. Enligt Browalls sammanställning av nämnda socknars fornlämningar finns det uppgifter om ett tiotal gravhögar; stora gravhögar har troligen under tidigare århundraden präglat slättlandskapet runt Tåkern och Omberg. Från Västra Tollstad socken finns dock inga uppgifter om gravhögar som kan härröra från bronsåldern. Däremot talar äldre beskrivningar för att storhögar kan ha funnits i Ödeshög. I grannsocknen Heda återfinns Tjugby kulle (RAÄ 2), områdets mest kända storhög från bronsåldern. Vid skattsökning i högen på 1800-talet påträffades en hällkista med obrända människoben, bronssvärd, bronsnål och dubbelknapp av brons med guldbeläggning. Föremålen dateras till bronsålderns period IV, d v s 1100-900 f Kr. Andra storhögar i Heda socken som kan härröra från bronsåldern är Disevids kulle (RAÄ 5) och Jussbergs kulle (RAÄ 37:3) (Browall 2003:70 f).

Flera ovanliga och spektakulära praktfynd från den tidiga bronsåldern har gjorts i bygden. I Ödeshögs socken har ett flertal metallföremål påträffats, bl a en s k Fårdrupyxa – en massiv skafthålsyxa av brons – som dateras till bronsålderns period I, d v s 1700-1500 f Kr. Ett krumsvärd av tennfattigt brons påträffades på 1800-talet i Norrö, Heda socken.

I socknarna runt Ödeshög och Alvastra finns ett 80-tal hällristningslokaler. En övervägande majoritet av dem är skålgropslokaler; de fem som är bildristningar återfinns alla nära Vättern i Västra Tollstad socken (Browall 2003). Den största och mest kända av bildristningslokalerna (RAÄ 21) ligger i Hästholmens samhälle. Ristningarna, som är exponerade mot Vättern, omfattar 144 stycken registrerade figurer, varav 26 är skepp. De övriga bildristningarna i socknen består dels av en skeppsbild och en skålgrop, inristad på en sten som senare använts som grundsten på det s k Sverkerskapellet (RAÄ 3), dels av tre ristningar nära Västra Tollstad kyrka (RAÄ 35, 50, 53). De senare består av en cirkelfigur; ett skepp och två böjda linjer samt på den tredje platsen sex fördjupningar. På alla tre platserna finns också ett stort antal skålgropar.

Till dessa bildristningar i Västra Tollstads socken ska läggas en nyupptäckt bildristning på gården Sjöstorps ägor, i den aktuella vägsträckningens närområde. Ristningen består av bl a fyra skeppsbilder; två av kan ges en datering till äldre bronsålder och en till den yngre bronsålderns första skede. På platsen finns även 45 skålgropar (Broström m fl 2005).

Skålgropar är som framgår av ovanstående den vanligaste hällristningsformen i bygden. Till de redan 80-talet kända ska läggas ytterligare en skålgropslokal - ännu ej rapporterad - på en berghäll nära Vättern vid Stora Lund, Västra Tollstad socken, påträffad av undertecknad i mars 2005.

Vid Stora Lund finns även två skärvtenshögar (RAÄ 58, 59). Skärvtenshögar, vilka har byggts upp av spruckna stenar som utsatts för hög värme, kopplas oftast ihop med boplotsaktiviteter och brukar generellt dateras till bronsåldern. Sammanlagt är ett 30-tal skärvtenshögar registrerade i socknarna runt Ödeshög och Omberg; de allra flesta av dem ligger i det mer småbrutna landskapet söderut mot Hålaveden. Den största skärvtenshögen (RAÄ 57) i bygden ligger i Tuna, Heda socken. Den har en diameter på 16 meter och höjden är 1,6 meter (Browall 2003:84).

Järnåldern (500 f Kr - 1050 e Kr)

Den kraftiga uppodlingen i bygden de senaste århundradena har sannolikt förstört stora delar av järnålderns lämningar, i form av tidigare ovan mark synliga gravar och gravfält. Det mest kända gravfältet från järnåldern, som till stora delar fallit offer för exploatering torde Smörkullen vara (RAÄ 24, V Tollstad sn). Gravfältet ligger i direkt anslutning till den aktuella vägbyggnaden.

Medeltid och nyare tid

Alvastra cisterciens kloster, som grundades 1143 av kung Sverker den äldre och drottning Ulvhild, kan ses som en manifestation i kampen om makten under det tidiga svenska statsbildandet. Klosteret föregicks på 1000-talet av en tidigkristen kyrkogård samt sannolikt också en stormannagård.

Under medeltiden finns skriftliga källor som omtalar en hamn i Hästholmen. Det äldsta skriftliga belägg av Hästholmen är från sekelskiftet 1300. I dessa dokument framträder platsen som en handelsplats i det annars agrart dominerande landskapet. Hamnen och handeln gör att Hästholmen idag räknas som en medeltida stad. Runt år 1400 förefaller stadens betydelse avta, något som sätts i samband med Vadstenas klostrets grundläggande och det faktum att Vadstena fick stadsprivilegier (Klackenberg 1984).

Tidigare arkeologiska undersökningar

Tre arkeologiskt mycket kända undersökningsplatser finns inom den aktuella vägsträckningens närområde: den neolitiska Alvastra påbyggnad (RAÄ 22), Alvastra klosterruin (RAÄ 1) samt gravfältet Smörkullen (RAÄ 24) från äldre järnåldern.

Alvastra påbyggnad ligger i Alvastra källmyr intill Dags mosse, och är för Skandinavien en unik konstruktion, anlagd cirka 3100 f Kr, under neolitikum, dvs bondestenålder. Påbyggnaden har i omgångar undersökts, senast på 1980-talet.

Alvastra kloster är ruinen efter Sveriges första cisterciens kloster grundat 1143. Även klosteret och angränsande områden, med lämningar från kloster-tiden, har undersökts i flera omgångar under hela 1900-talet.

De arkeologiska undersökningar som ägde rum på Smörkullen under åren 1900-1922 får betraktas som räddningsaktioner; ingen samlad rapport har heller publicerats. Sammanställningar av delar av materialet har dock gjorts under senare år. Cirka 300 gravanläggningar har undersökts på Smörkullen. Rekonstruktioner visar dock att antalet gravar har varit mer än dubbelt så stort innan grusåsen började tas bort. Dateringarna av brandgravarna täcker perioden sen förromersk järnålder – äldre romersk järnålder, medan skelettgravarna anläggs under äldre romersk järnålder till och med förra delen av yngre romersk järnålder (Browall 2003: 96ff).

Vid Ålebäcken och Dags mosse, öster om Smörkullen och väg 50, finns två forntida vägbankar. Vägbankarna som går i öst-västlig riktning kan idag skönjas som låga åsar i den odlade torvmarken. De påträffades vid Lennart von Posts geologiska undersökningar av Alvastra källmyr/Dags mosse år 1912. Den nordligare vägbanken har anlagts under äldre järnålder; därefter tog den sydligare vid och byggdes ut under yngre järnålder. I den yngre vägbanken påträffades en lansspets och ett svärdsgrepp av samma slag som förekom i Smörkullens gravar. Troligen har man tagit grus till vägen från gravfältet, varvid gravar har förstörts (Browall 2003:117ff).

Vid Alvastra ligger flera gravar och gravfält (RAÄ 36-38) inom den aktuella vägsträckningens närområde. Gravarna består av stensättningar, treuddar samt två troliga blockgravar. De senare påträffades vid en arkeologisk utredning inför planerad breddning av väg 50 norr om det nu aktuella utredningsområdet.

Vid den tidigare utredningen noterades även ett torpläge (Larsson et al 1997, UV 5) samt ett boplatsläge (Larsson et al, Obj 1), båda i närheten av den aktuella exploateringen.

Vid inventeringar utförda av Stockholms universitet 1979 i Tåkernområdet påträffades ett kulturlager på en terrass vid Ekledet på Ombergs södra sluttning. Kulturlagret innehöll skärvstenar, obrända djurben, slagg samt keramikskärvor som kan dateras till yngre bronsålder och äldre järnålder (RAÄ 19; Browall 2003:85). Kulturlagret är sannolikt lämningar av en boplat.

Vid undersökningar utförda för elkabeldragning år 1999 påträffades boplatlämningar längs en cirka 40 m lång schaktsträcka nära Ålebäckens utlopp i Vättern. Lämnarna bestod av en härdgrop och två andra gropar. Härdgropen har genom kolprov daterats till mellersta bronsålder, 1260-910 f Kr (RAÄ 84; Karlsson 2000).

På nämnda Stora Lunds ägor, vid Vätterns strand, påträffades vid en arkeologisk utredning år 2000 två boplatsområden. I det ena daterades en skärvstenspackning till 1530-1320 f Kr, d v s äldre bronsålder. Boplaten låg indragen ett par hundra meter från Vätterns strand bakom en höjdrygg, väl skyddad från den ibland hårda västliga vinden. Det andra boplatsområdet, som daterades till äldre järnålder, låg delvis uppe på en plåtå och var mer oskyddat för vinden (Björkhager 2001).

Med anledning av villabyggen inom Hästholmens samhälle genomfördes en arkeologisk undersökning år 2004. Vid undersökningen framkom boplatlämningar (RAÄ 79) av olika typer; härdar, gropar, stolphål och kulturlager. ¹⁴C-analyser visar på en stor tidsmässig spännvidd: 4230-200 f Kr. Boplaten tycks ha använts kontinuerligt under en lång period med tyngdpunkt på neolitikum och bronsålder. Troligen ingår lämningarna i ett större boplatskomplex längs med den östra Vätternsstranden (Karlsson & Räf, i manus).

Kända fornlämningar i vägombyggnadens närområde

De kända fornlämningarna redovisas utifrån närheten till de nio om- och nybyggnaderna av tillfartsvägar till väg 50 (Se även Tabell 1).

1. Förbättring av vägskäl och breddning av kurva omedelbart norr om Ödeshögs samhälle på östra sidan av väg 50.

Väster om väg 50 ligger en igenfylld grusgrop som enligt en sägen ska ha varit platsen för en kyrka (RAÄ 4, Ödeshögs sn). Söder om den planerade vägombyggnaden finns uppgifter om två gravfält (RAÄ 7, 116, Ödeshögs sn) och gravar (RAÄ 117, Ödeshögs sn) varav RAÄ 116 och 117 även har undersökts arkeologiskt under förra delen av 1900-talet. RAÄ 116 bestod av 3 skelettgravar och 4 brandgravar och RAÄ 117 av 2 skelettgravar (FMR, Ödeshögs sn). En fyndplats för brynsten (RAÄ 89, Ödeshögs sn) indikerar boplatsläge.

Topografi: Ombyggnaden planeras ske i delvis låglänt läge, delvis i vägslänt. Ombyggnaden av vägen kräver rivning av fastighet. Kontakt angående eventuellt byggnadsantikvariskt värde har tagits med expertis på Östergötlands länsmuseum.

2. Sköglä på fastigheten Ingvaldstorp 10:1 på östra sidan om väg 50. På västra sidan om väg 50 återfinns två skålgropslokaler (RAÄ 69: 1 och 2, Ödeshögs sn) samt platsen för en år 1961 undersökt och borttagen stensättning, d v s en förhistorisk grav (RAÄ 70, Ödeshögs sn).

Topografi: Åkermark.

Figur 3. Område 1, från sydväst.

Foto: Erika Räf, ÖLM.

3. Planerad sköglä inom fastigheterna Ingvaldstorp 10:1 och Sjöstorp 1:1, västra sidan av väg 50, ca 150 m norr om ombyggnad nr 2. Ovan nämnda skålgropslokaler och platsen för den borttagna stensättningen ligger också intill denna sköglä.

Topografi: Åkermark och hagmark, delvis i höjdläge. Hagmarken är del av ett Natura 2000-område (kalkkärr vid Sjöstorpsmyren).

4. Sköglä på fastigheten Sjöstorp 1:1 främst på västra sidan om väg 50. På samma sida finns en fyndplats för flintyx (RAÄ 65, Ödeshögs sn) samt en trolig skålgrop (RAÄ 119). En flintspets (RAÄ 66, Ödeshögs sn) utan säker fyndplats förvaras på Sjöstorps gård öster om väg 50. Vid Sjöstorps gård finns även en hållristning bestående av bl a fyra skepp och 45 skålgropar (Broström m fl 2005).

Topografi: Åkermark, delvis i höjdläge.

5. Upprustning av befintlig brukningsväg söder om gården Sjöstorp, på östra sidan av väg 50. Denna planerade upprustning sker också i närområdet till ovan redovisade fornlämningar intill Sjöstorps gård.

Topografi: Åkermark och hagmark (i söder). I hagmarken finns rester av en allé, ca 100 m. De

Figur 4. Område 5 med trädallé, från söder.
Foto: Fredrik Hornwall, Vägverket Konsult.

Figur 5. Område 5 med stenvägg och trädallé, från sydöst. Foto: Fredrik Hornwall, Vägverket Konsult.

återstående alléträden står tätast i hagens sydvästra hörn. Här finns även en rest av stenvägg, med ett tiotal synliga stenar (1,0 – 0,5 m i diam) som troligen gått längs alléns östra sida. Allén är sannolikt en rest av den gamla sträckningen av väg 50 intill gården Sjöstorp.

6. Ny vägsträcka vid fastigheterna Tägneby 2:5 och 4:2 väster om väg 50.

Norr om vägsträckan återfinns platsen för en borttagen stensättning (RAÄ 71, V Tollstad sn) och söder om den finns en skålgropslokal (RAÄ 28, V Tollstad sn).

Topografi: Låglänt åkermark.

7. Nybyggnation av vägsträcka inom fastigheterna Forsby 10:1 och 1:3 öster om väg 50. På samma sida av väg 50 återfinns tre skålgropslokaler (RAÄ 51:1, 51:2, 52, V Tollstad sn) samt en husgrund från historisk tid (RAÄ 10, V Tollstad sn). Även en milsten (RAÄ 20, V Tollstad sn) finns i området.

Figur 6. Område 7, från väster.
Foto: Fredrik Hornwall, Vägverket Konsult.

Figur 7. Röjningsröse på Åkerholme, område 7, från nordväst. Foto: Fredrik Hornwall, Vägverket Konsult.

Topografi: Den planerade vägsträckningen går rakt över Åkerholme med kala stenhällar mot väster och röjningsröse i sydöst.

8. Breddning av vägshål till den s k Sverkersstenen vid väg 927/Sverkerstigen. Runt den s k Sverkersstenen (RAÄ 4, V Tollstad sn) och det näraliggande vattendraget Ålebäcken finns flera fornlämningar och kulturhistoriska lämningar: Tre möjliga lägen för torp (RAÄ 91, 94, 97), uppgift om plats för skvaltkvarn (RAÄ 93, V Tollstad sn) och kvarn (RAÄ 92, V Tollstad sn), lämning av medeltida tegelugn (RAÄ 13, V Tollstad sn) samt boplatz med ökad utsträckning (RAÄ 84, V Tollstad sn); den senare upptäckt vid arkeologisk undersökning i samband med elkabeldragning. Kol från härd daterar boplatzen till 1260 - 910 f Kr (Fornminnesregistret, V Tollstad sn; Karlsson 2000). *Topografi:* Breddningen sker i vägslänt med nedgrävd brunn som är i bruk.

Figur 10. Område 8, från söder. Foto: Fredrik Hornwall, Vägverket Konsult.

9. Ficka för VA-anläggning på fastighet Alvastra 5:1. Denna ficka planeras byggas intill det borttagna gravfältet Smörkullen (RAÄ 24, V Tollstad sn). Gravfältet Smörkullen från den äldre järnåldern låg på en långsträckt grusås; idag består platsen av en större grusgrop vilket är resultatet av väg- och järnvägsbyggen samt grustäkt. Cirka 300 gravanläggningar har undersökts på Smörkullen. Rekonstruktioner visar dock att antalet gravar har varit mer än dubbelt så stort innan grusåsen började tas bort. Av de undersökta anläggningarna bestod ca 102 av brandgravar och 178 som innehöll skelettgravar. Dateringarna av brandgravarna täcker perioden sen förromersk järnålder – äldre romersk järnålder, medan skelettgravarna anläggs under äldre romersk järnålder till och med förra delen av yngre romersk järnålder (Browall 2003: 96ff). Gravfältets totala utbredning är inte känd; den ursprungliga gravkullen kan ha sträckt sig både längre åt sydöst och åt nordväst (Browall 2003:karta s.97). Det innebär att oupptäckta gravar - mer eller mindre skadade - kan finnas i exploateringsområdet. Det kan röra sig om både skelettgravar och brandgravar med fynd av olika material.

Topografi: Schaktningen planeras ske till största delen i vägslänt. Åkeryta berörs längst i väster.

Riksintressant kulturmiljö

Hela Omberg-Tåkernområdet, vilket inkluderar Ödeshögs, Västra Tollstads, Svanshals, Rök, Heda och Stora Åby socknar, har av Riksantikvarieämbetet klassats som riksintressant kulturmiljö. Motiveringen till detta är följande:

”Centralbygd och slättbygd med goda odlingsbetingelser, brukad sedan yngre stenålder och hemvist för kunga- och stormannaättor och till dem relaterade andliga institutioner. Området hade konstituerande betydelse i Sveriges statsbildningsprocess under yngre järnålder och tidig medeltid. En utpräglad agrar stordriftsbygd sedan laga skiftet, där de stora gårdarna, som bildats genom arrenderings- och sammanläggningsföretag, samt sänkningen av Tåkern, tydligare än någon annanstans i landet, speglar jordbruksföretagens roll i det framväxande industrisamhällets kapital- och företagsbildning.” (RKS 1990).

Kartstudier

Utifrån lantmäteriets fastighetskarta och Häradskartan från 1870-talet gjordes ett kartöverlägg. Syftet var främst att utröna den gamla sträckningen av väg 50, jämfört med dagens sträckning. Kartöverlägget visar att den gamla sträckningen med största sannolikhet har gått intill den rest av trädallé med stenmur som noterades söder om gården Sjöstorp (Område 5). Kartöverlägget visar också den gamla vägsträckningen längs den s k Sverkerstigen intill Ombergs slutning, nordväst om dagens väg 50. Noterbart är också hur flera av de markerade fornlämningarna ligger i anslutning till den gamla vägen.

Resultat

I Tabell 1 och 2 redovisas det samlade resultatet från kart- och arkivstudier samt specialinventering. Registrerade fasta fornlämningar som kan beröras av ledningssträckningen redovisas sockenvis med sitt respektive nummer. Uppgifterna om registrerade fornlämningar är hämtade ur fornminnesregistret.

Utifrån utredningsresultatet anser Östergötlands länsmuseum att nybyggnation av s k ficka invid gravfältet Smörkullen (Område 9) bör föregås av en arkeologisk förundersökning. Längs de övriga om- och nybyggnationerna av tillfartsvägar bör arkeologisk utredning etapp 2 – d v s sökschaktsgrävning – ske vid tre presumtiva boplatslägen: Område 3, Område 4 och Område 5. Östergötlands länsmuseum bedömer också att två vägsträckor bör ändras; vid vägallé med stenmur (södra delen av Område 5) samt vid åkerholme med röjningsröse (Område 7). Allén med stenmur samt åkerholmen med röjningsröse är biotopskyddade enligt miljöbalken (7 kap. 11 §). Enligt samma balk får inte arbetsföretag som skadar naturvärden genomföras utan länsstyrelsens tillstånd. Allén är även med största sannolikhet en lämning som kan kopplas till den gamla vägsträckningen, och får därmed anses ha ett kulturhistoriskt värde.

Åkerholmen vid Område 7 har släta hållar på västersidan ut mot Vättern. Med tanke på närheten till skågropslokaler RAÄ 51:1, 49 och 52, samt det faktum att nya fynd av hållristningar har gjorts i området ((Broström m fl 2005), är det möjligt att hållristningar kan finnas på hållarna, d v s en fast fornlämning. Tidigare arkeologiska undersökningar i bl a Järnstad och vid Väderstad-Verken visar också att skågropslokaler kan ha andra intilliggande fornlämningar (Björkhager m fl 2000; Karlsson m fl 2004). Även vid ändrad vägsträckning runt åkerholmen bör därför en arkeologisk utredning etapp 2 utföras.

Referenser

Björkhager V, Ohlsén M & Ranheden H. 2000. *Järnstad ett fossilt odlingslandskap*. Rapport 5:2000. Östergötlands länsmuseum.

Broström S-G, Goldhahn J & Irestam K. 2005. *En nyfunnen hållbildslokal vid Sjöstorps gård*. Bortark-Rapport 2005:17. Gotarc Serie D. Arkeologisk Rapport No 61. Botkyrka och Göteborg.

Browall H. 1986. *Alvastra påbyggnad. Social och ekonomisk bas*. Theses and Papers in North-European Archaeology 15. Arkeologiska institutet. Stockholms universitet.

Browall H. 2003. *Det forntida Alvastra*. Statens Historiska Museum. Monographs 6. Stockholm.

FMR= Fornminnesregistret

Helmfrid S. 1962. *Östergötland "Västanstång": Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese*. Geografiska annaler vol. 44, 1962:1-2. Stockholm.

Häradskartan 1868 - 1877

Karlsson E, Ohlsén M & Räf E. 2004. *Kulturlager vid Väderstad-Verken*. Rapport 2004:33. Östergötlands länsmuseum.

Karlsson E & Räf E. Slutundersökning av boplaten RAÄ 79, inom fastigheten Hästholmen 7:1, V Tollstads socken, Ödeshögs kommun, Östergötland. *I manus*.

Karlsson P. 2000. Ålebäcken vid Alvastra. Rapport UV Öst 2000:9. RAÄ. Linköping.

Klackenberg H. 1984. *Hästholmen*. Medeltidsstaden. Rapport. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Stockholm.

Lantmäteriet

Larsson m fl. 1997. *Riksväg 50*. Arkeologisk utredning, etapp 1. RAÄ, Rapport UV Linköping. 1997:3.

RKS=Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige. 1990. Förteckning. Underlag för tillämpning av NRL 2 kap § 6. Riksantikvarieämbetet.

Tekniska uppgifter

Sträcka	Väg 50, sträckan Ödeshög - Alvastra
Socken	Ödeshög och Västra Tollstad
Kommun	Ödeshög
Län och landskap	Östergötland
Fornlämningsnr	Intill RAÄ 65, 69 m fl (Ödeshögs sn), RAÄ 28, 71, 24, 84 m fl (Västra Tollstad sn)
Ekonomiska kartans blad	084 16 (8E 1g Ödeshög), 084 26 (8E 2g V Tollstad)
Koordinater	X6457260-6466183, Y1433321-1433983
Typ av undersökning	Arkeologisk utredning etapp 1
Länsmuseets dnr	645/05
Länsmuseets kontonummer	530405
Uppdragsgivare	Vägverket Konsult
Kostnadsansvarig	Vägverket Region Sydöst
Projektledare	Erika Räf
Fältarbets tid	2005-12-06, 2005-12-12
Utredd sträcka	10 km
Fynd	Nej
Foto	Enbart digitala
Grafik	-
Renritning	Lasse Norr
Grafisk form	Lasse Norr
Dokumentationsmaterialet förvaras på Östergötlands länsmuseum.	
Ur allmänt kartmaterial	© Lantmäteriverket dnr 507-99-499
ISSN 1403-9273	Rapport 2006:1 © Östergötlands länsmuseum

Bilaga 1. Tabeller

Tabell 1. Fornlämningar inom delområdenas närområde.

Socken	RAÄ	Typ	Status	Kommentar	Åtgärdsförslag
Ödeshög	4	Plats med tradition	Kulturhistorisk lämning	Enligt sägen plats för kyrka	Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
Ödeshög	7	Gravfält	Möjlig forn-lämning	Borttaget	Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
Ödeshög	65	Fyndplats (flintyxa)	Möjlig forn-lämning		Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
Ödeshög	66	Lösfynd (flintspets)	Möjlig forn-lämning		Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
Ödeshög	69	Skålgropslokaler	Fast forn-lämning		Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
Ödeshög	70	Grav	Ingen forn-lämning	Undersökt och borttagen	Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
Ödeshög	89	Fyndplats (brynsten)	Möjlig forn-lämning		Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
Ödeshög	116	Gravfält	Ingen forn-lämning	Undersökt och borttaget	Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
Ödeshög	117	Gravar	Ingen forn-lämning	Undersökta och borttagna	Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
Ödeshög	119	Trolig skålgrop	Möjlig forn-lämning		Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	4	Minnesmärke	Kulturhistorisk lämning		Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	10	Husgrund	Kulturhistorisk lämning		Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	13	Tegelugn	Fast forn-lämning		Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	20	Milsten	Kulturhistorisk lämning		Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	24	Gravfält	Fast forn-lämning		Förundersökning
V Tollstad	28	Skålgropslokal	Fast forn-lämning		Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	51	Skålgropslokaler	Fast forn-lämning		Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	52	Skålgropslokal	Fast forn-lämning		Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	71	Grav	Möjlig forn-lämning	Borttagen	Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	84	Boplats	Fast forn-lämning		Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	91	Torp	Möjlig forn-lämning	Osäker position	Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	92	Kvarn	Möjlig forn-lämning	Osäker position	Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	93	Kvarn	Möjlig forn-lämning	Osäker position	Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	94	Torp	Möjlig forn-lämning	Osäker position	Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet
V Tollstad	97	Torp	Möjlig forn-lämning	Osäker position	Ingen åtgärd, utanför utredningsområdet

Tabell 2. Möjliga fornlämningar.

Objekt nr	Typ	Kommentar	Indikation	Åtgärd
Objekt 1	Boplatsläge		Topografiskt lämpligt läge, närhet till fornlämningar	Utredning etapp 2
Objekt 2	Boplatsläge		Topografiskt lämpligt läge, närhet till fornlämningar	Utredning etapp 2
Objekt 3	Boplatsläge	Trädallé med stenmur	Topografiskt lämpligt läge, närhet till fornlämningar	Ändrad vägsträcka/Utredning etapp 2
Objekt 4	Hällristning	Åkerholme med röjningsröse	Topografiskt lämpligt läge, närhet till fornlämningar	Ändrad vägsträcka/Utredning etapp 2

Bilaga 2. Fornlämningsbeskrivning

Röjningsröse, ovalt ca 6 x 3 m (N - S)

Höjd: ca 0,4 m

Ek kartblad: 084 26 (8E 2g V Tollstad)

X6461278, Y1432202

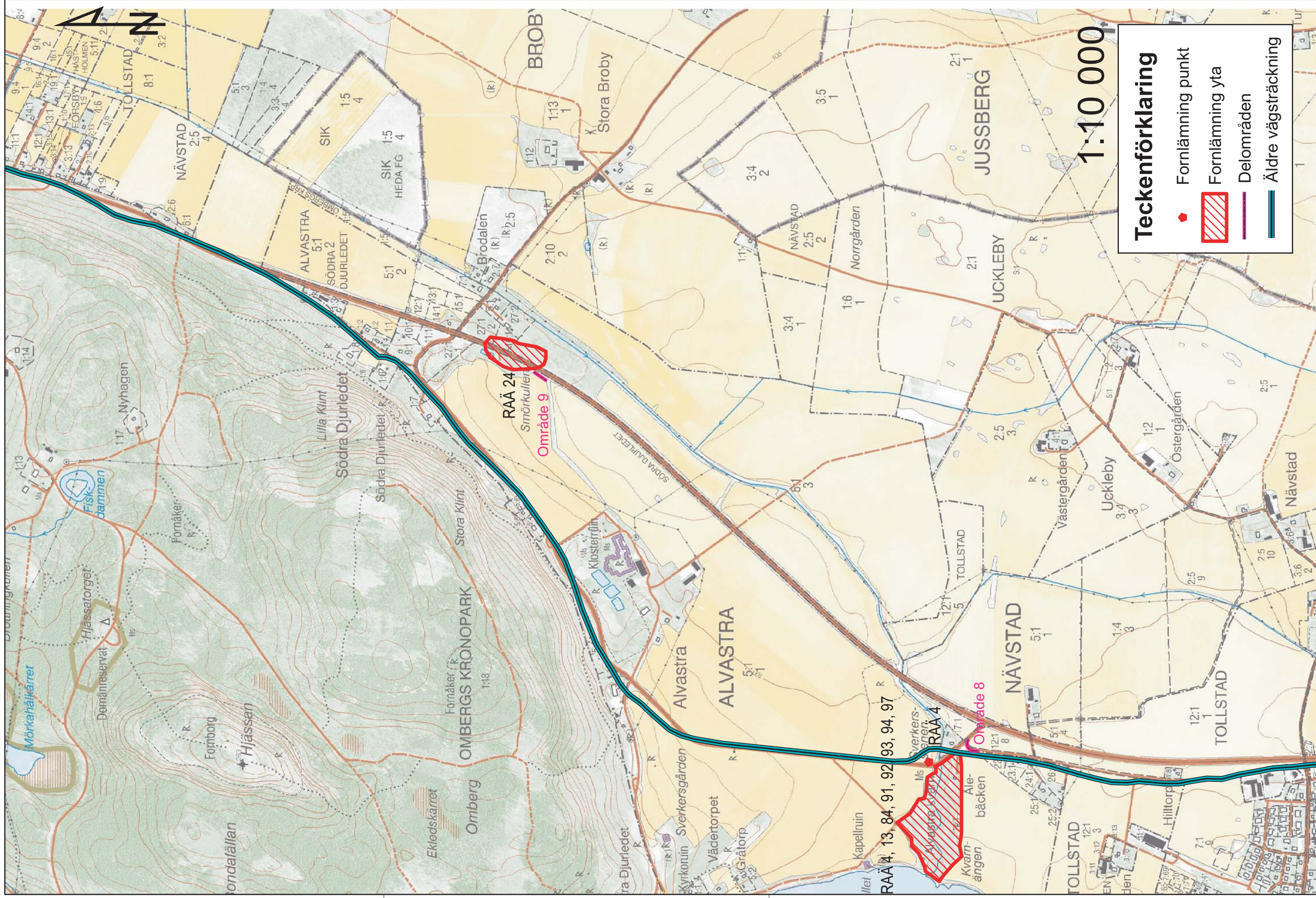
Fastighet: Forsby 10:1

Terrängläge: På SÖ delen av åkerholme, ca 3 m NV från åkermark.

Röjningsrösens stenmaterial är storleksmässigt relativt homogent: ca 0,2-0,4 m i diam stora stenar.

Bilaga 3. Kartor

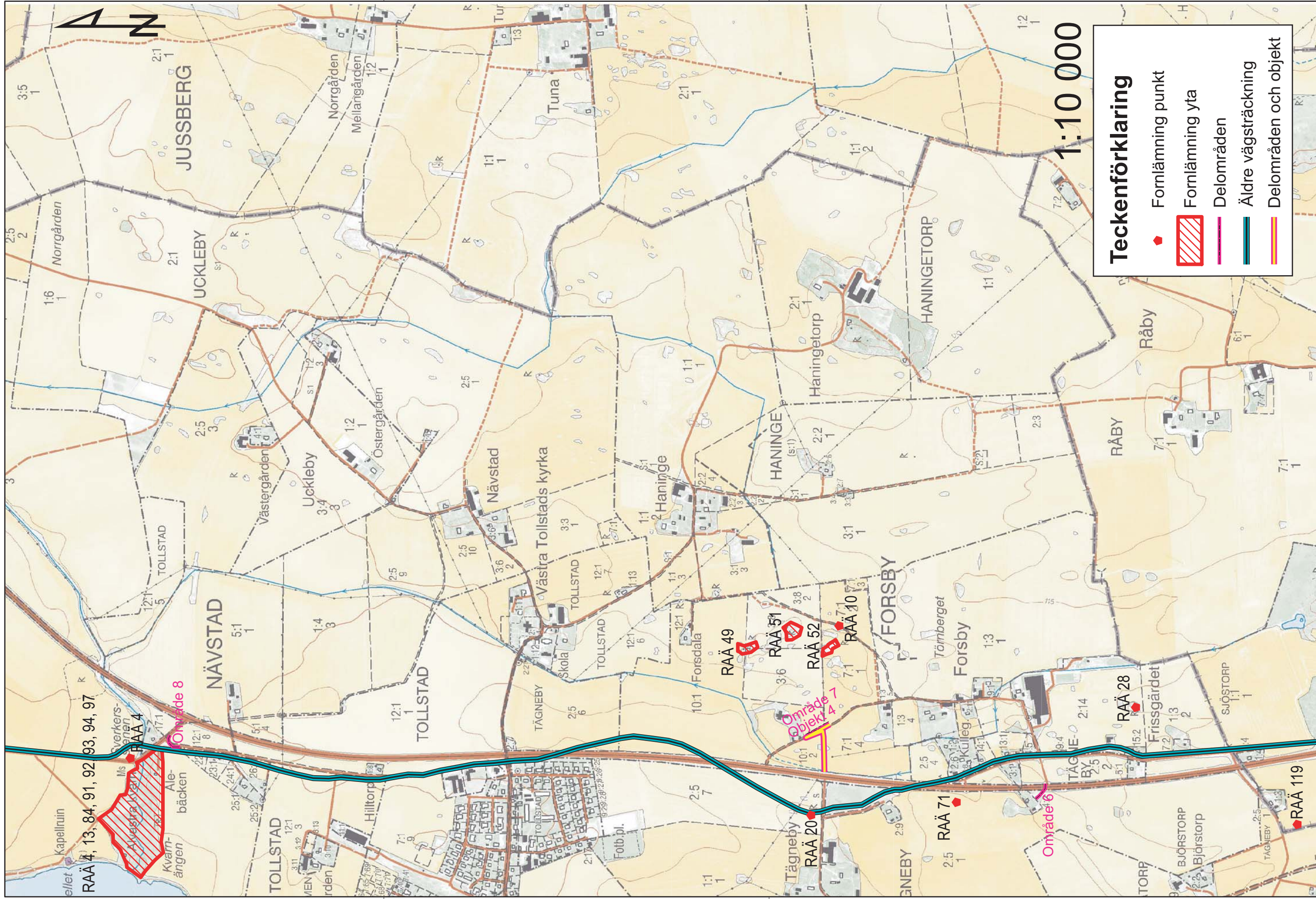
Kartöverlägg med gamla och nya sträckningen av väg 50, arbetsområden samt aktuella registrerade forn-
lämningar och objekt inlagda.

Teckenförklaring

- Fornlämning punkt
- Fornlämning yta
- Delområden
- Äldre vägsträckning

1:10 000

RAÄ 4, 13, 84, 91, 92, 93, 94, 97

RAÄ 4

Område 8

NÄVSTAD

TOLLSTAD

RAÄ 20

RAÄ 49

RAÄ 51

RAÄ 52

RAÄ 10

RAÄ 71

RAÄ 28

RAÄ 119

Område 6

Område 7

Objekt 4

Forsby

Forsby

HANINGE

HANINGETORP

HANINGE

HANINGETORP

HANINGE

HANINGETORP

HANINGE

HANINGETORP

HANINGE

HANINGETORP

HANINGE

HANINGETORP

HANINGE

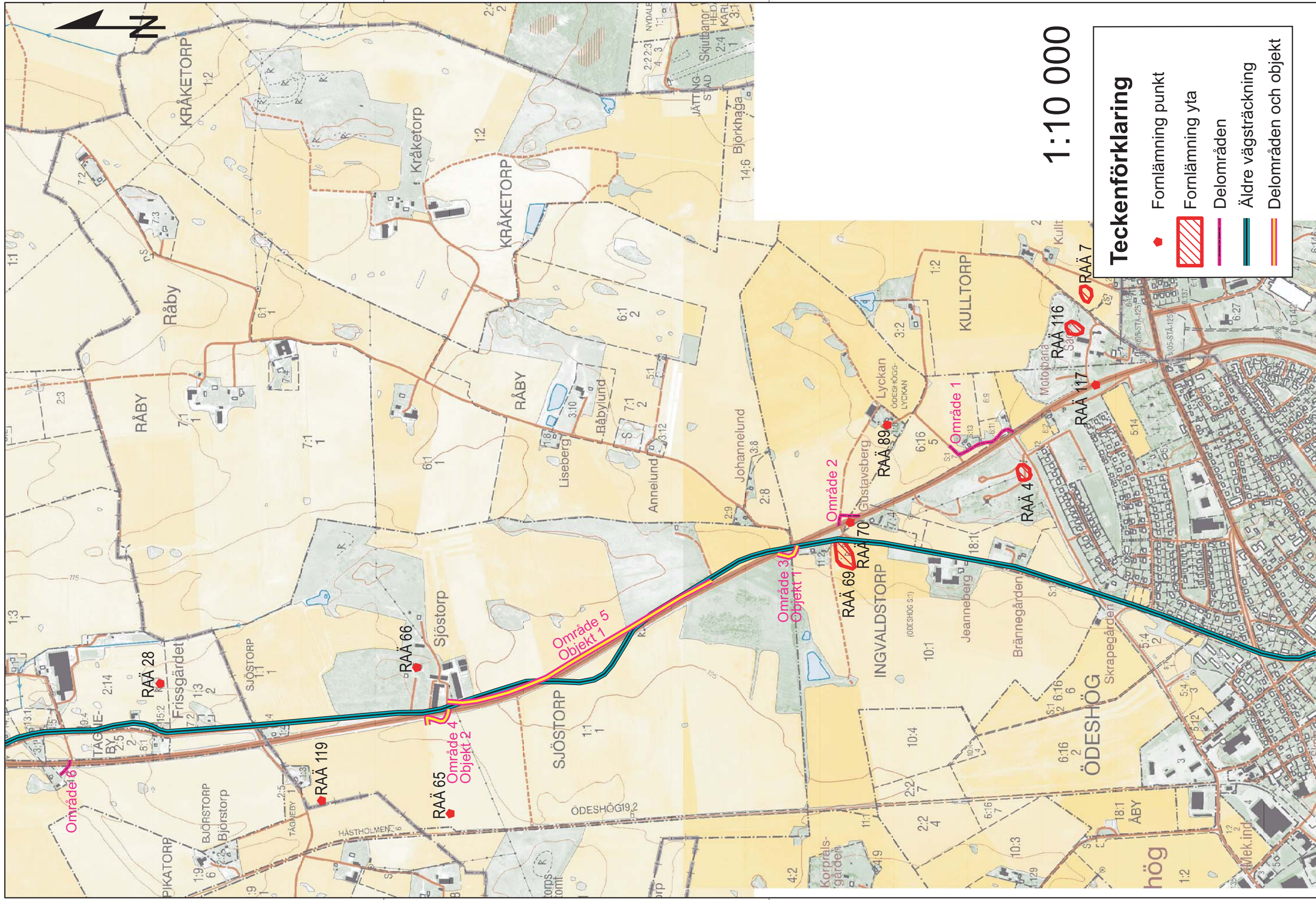
HANINGETORP

HANINGE

HANINGETORP

HANINGE

HANINGETORP

Teckenförklaring

- Fornlämning punkt
- ▨ Fornlämning yta
- Delområden
- Åldre vägsträckning
- Delområden och objekt

1:10 000

Östergötlands länsmuseum utförde under december 2005 en arkeologisk utredning etapp 1 inför en ombyggnad av väg 50 längs sträckan Alvastra – Ödeshög. Vägsträckan ska byggas om till en mötesfri landsväg utan mitträcke inom befintlig vägbredd. Om- och nybyggnad av anslutande vägar ska ske på nio platser. Totalt berörs en sträcka på ca 10 km. Arbetet projekteras av Vägverket Konsult, Linköping för Vägverket Region Sydösts räkning.

Utifrån utredningsresultatet anser Östergötlands länsmuseum att nybyggnation av en s k ficka invid gravfältet Smörkullen bör föregås av en arkeologisk förundersökning. Längs de övriga om- och nybyggnationerna av tillfartsvägar bör arkeologisk utredning etapp 2 – d v s söschaktsgrävning – ske vid tre presumtiva boplatslägen. Östergötlands länsmuseum bedömer också att två vägsträckor bör ändras; vid en vägallé med stenmur samt vid en åkerholme med röjningsröse. Allén och åkerholmen är biotopskyddade enligt miljöbalken. Den ursprungliga sträckningen över åkerholmen kan också beröra möjliga hållristningar, d v s fast fornlämning. Även vid ändrad sträckning för att undvika åkerholmen bör en arkeologisk utredning etapp 2 utföras.